

Наталія Баранова

ОБРЯДОВІ СИМВОЛИ ЕСТЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ КУЛЬТУРИ

У статті розкривається символ як чинник, який сприяє функціонуванню обряду як засобу опредметнення естетичних цінностей у культурі. Підкреслюється, що обрядові символи естетичних цінностей культури сприймаються як очевидності, які завдяки безпосередній даності індивідам окреслюють кордони розумної осмисленої дійсності.

Ключові слова: символ, обряд, традиційна обрядовість, естетична цінність, духовна цінність, культура.

Natalja Baranova. Ceremonial symbols of aesthetic values of the culture

In the present article the symbol is revealed as the factor that helps the functioning of the ceremonial as the mean of objectivation of aesthetic values in culture. The author emphasizes that the ceremonial symbols of aesthetic values of the culture are perceived as apparentness, which thanks to the direct givenness to the individuals outlines the borders of the reasonable intelligent reality.

Key words: symbol, ceremonial, traditional ceremonialism, aesthetic value, spiritual value, culture

Наталія Баранова. Обрядовые символы эстетических ценностей культуры

В данной статье раскрывается символ как фактор, который помогает функционированию обряда как средства опредмечивания эстетических ценностей в культуре. Подчеркивается, что обрядовые символы эстетических ценностей культуры воспринимаются как очевидности, которые благодаря непосредственной данности индивидам очерчивают границы разумной осмысленной действительности.

Ключевые слова: символ, обряд, традиционная обрядовость, эстетическая ценность, духовная ценность, культура.

Ідея символу лежить в основі процесу культуротворчості, оскільки модель культурного космосу завжди народжується як “прасимвол”, тобто як “образ світу” й “культура потенційна”.

Культура завжди семантично не завершена. Символ – це спосіб

уходження смислів у світ вузько людського розуміння. У символах обряду смисл даний як смислова глибина, смислова перспектива, але, щоб стати знаками реального світопорядку, вони являють цю безмежність як щось завершене. Смисл ніби висвітлюється в символі, і смислова повнота його виявляється як динамічна тенденція, а не як наявність. Будь-який символізм можливий лише в універсумі знаків.

На думку А. Лосєва, “символ речі є внутрішньо-зовнішньою виразною структурою речі, а також її знаком, який за своїм безпосереднім змістом не має ніякого зв’язку зі змістом, що позначається” [11, с. 262].

Символ – це також шлях, через який активізується образно-метафоричне мислення, а людина, завдяки свої антропологічним і соціальним задаткам, володіє асоціативною уявою, здатністю означати одне явище через інше та, що найголовніше, умінням побачити в предметній символіці широкий спектр смислових, духовно-почуттєвих і ціннісних відтінків. Відомо, що символи, як форма матеріалізації об’єкта, певної соціальної ідеї, уявлення, становлять ядро обряду. Так, на думку І. Биченкової та А. Сичової, обряд є “тільки різновидом звичаю, символом певних соціальних відносин, тоді як звичай виступає в якості засобу практичного перевтілення та використання різноманітних об’єктів” [4, с. 61].

Для всіх досліджень характерні спільні структурні елементи. Їх, на думку В. Горового, можна звести до такого: “Обряд – це система символічних дій, які виробляються з використанням відповідної атрибутики, в образній формі, які стверджують від імені суспільства чи якоїсь окремої соціальної групи факт досягнення людиною нового суспільно значущого статусу та які, у той же час, сприяють утвердженню у свідомості необхідних для перебування в новій якості духовних цінностей” [6, с. 16 – 17].

У своїй статті “Значення традиційної християнської обрядовості для етнонаціонального розвитку України” Юліан Катрій, використовуючи слова поетеси Уляни Кравченко, доводить надзвичайну значущість обряду в процесі естетичної об’єктивізації національно-культурної традиції. Дослідник підкреслює, що величавість обряду, чарівність слова й рідної мелодії пробуджують у кожної людини почуття любові до рідної землі, до рідного народу.

Завдяки обряду, який передали нам предки, зберігається національна свідомість, народ піднімається до вершин уселюдських творчих цінностей. Неможливо відректися від краси обряду тієї культури, що стала надбанням, завершенням тисячолітнього життя нації. Змінити обряд, замінити його іншим не можна – глибини душі не можна змінити.

Тому обряди набувають особливого впливу на розвиток духовного життя як суспільства, так і окремої людини. Про це суттєве значення обрядів свідчить і той факт, що обрядовість завжди використовувалася служителями релігійного культу для зміцнення та поширення релігійного світогляду.

Стосовно церковних обрядів, Ю. Катрін зазначає, що “обряд – це зовнішній вияв нашого богочитання, тобто це звичаї, церемонії та богослужіння, якими церква прославляє Господа Бога. Отож, обряд не є вірою, а тільки зовнішнім виявом віри, це зовнішня форма культу. Віра в Бога, а обряд від людей. І тому обряд може мати різні види, форми, способи, практики, церемонії.

Обряд – це твір людей, тому існує багато різних обрядів. Обряд є виявом психіки, культури, звичаїв і традиції народів. Різні народи – різні обряди” [8, с. 12].

Обряд охоплює цілісність релігійного, теоретичного і практичного життя. Він охоплює віру, і мораль, і аскезу, і всі вияви релігійного життя. Обряд обіймає містику, іконографіку, архітектуру, мистецтво, цілісне сприймання духовного життя.

Одна з найбільш важливих особливостей релігійних обрядів полягає в тому, що в обряді з’являється ілюзорна дійова особа, надприродна сила, яка відповідно до уявлень віруючих уходить із ними в контакт через ритуальні дії, у результаті яких, як здається віруючому, у його житті відбувається важлива подія, він наближається до божества й духовно очищається.

Найчастіше обряди бувають зверненими до представників нових поколінь, людей, у житті яких відбуваються важливі для цієї особистості події. У релігійному обряді ми знаходимо подвійне санкціонування “духовних цінностей”, що передаються віруючим, над якими проводиться символічна дія: в ім’я Бога – джерела всіх релігійних духовних цінностей, “Творця всього суцього”. Від імені Бога служителі церкви доносять до свідомості віруючого відповідні ціннісні орієнтири. Здійснювати вплив на свідомість та почуття присутніх дозволяє те, що обряд (і це також його особливість) синтезує в собі різні види мистецтв; усі дії у ньому набувають символічного характеру.

Релігійні обряди за своєю формою є результатом багатовікового пристосування різних видів мистецтв до вимог релігії. Кожен із них різко виділяється на фоні повсякденного життя віруючих. Тут відіграє особливу роль і своєрідний, такий, що відповідає подіям, одяг виконавців.

“Справляють враження добре продумані рухи, жести, відповідні

голосові модуляції, використання “таємничого”, повного глибокого смислу для релігійної людини оточення. Подібно акторові, священнослужитель повинен викликати в глядача через співпереживання певні асоціації та ідеї. Але якщо актор реалістичного театру реалізує принцип переживання як принцип достовірного, переконливо розкриваючи логіку образу, його сутність, життєву правду, то священнослужитель орієнтує реципієнтів на сприйняття надприродного, містичного “героя”, таємного й далекого від мирських турбот. Усі його сили спрямовані на те, щоб відірвати думки й почуття віруючої людини від землі, спрямувати їх у напрямку містично-екзальтованого релігійного переживання” [14, с. 87 – 88].

Релігійні обряди також сповнені різноманітної символіки й атрибутики. Культурні споруди отримують призначення “дому Божого”. Дим кадила стає символом молитов, свічки – символом горіння душі віруючого тощо.

Наприклад, “для тибетського буддизму характерна яскрава й детально регламентована обрядовість. Храмові молебні проводяться з великими урочистостями та супроводжуються музикою духових та ударних інструментів, танцями й пантомімою... Важливе місце в тибетській храмовій обрядовості займають театралізовані містерії. Символічним читанням мантр і молитов є обертання молитовних барабанів – хурде – вертикальних циліндрів із текстами молитов” [12, с. 4].

Як релігійні, так і нерелігійні обряди беруть свій початок саме в первісному суспільстві. У єдності та боротьбі двох протилежних тенденцій, які пов’язані з ілюзорним та реальним відображенням дійсності, обрядовість пройшла всі етапи розвитку людства аж до наших днів.

До світських (нерелігійних) належать найрізноманітніші обряди: виробничі (обряд полонування, рибальства, землеробські тощо), сімейні (обряди народження, ініціації, весільні, поховальні), суспільно-святкові (ігри, вечорниці), календарні (зимові, весняні, літні, осінні) і т. д.

Потрібно підкреслити, що світські обряди, на відміну від релігійних, виявляють широкі можливості для імпровізації, тобто включення в обрядове дійство таких елементів, які відображають духовні особливості різних категорій населення, того чи іншого регіону, місцевих умов тощо.

Ю. Бромлей із цього приводу зауважує: “У доповнення до основних стандартизованих елементів обряду в усіх його жанрових компонентах можливе залучення імпровізованих дій (не в тому розумінні, що відповідний намір виник в ім’я здійснення обряду, а в тому, що він заздалегідь продуманий і підготовлений відповідно даному

конкретному випадку). Імпровізаційність у цьому випадку полягати-ме не в миттєвому осяянні, а в деякій додатковій стосовно закріпленій ритуалом обов'язкової програмі” [3, с. 22]. Імпровізація, особливо в обрядах сімейно-побутового й трудового циклу, ураховує біографію особистості, особливості трудового колективу, на честь яких здійснюється обряд.

Особливою складністю відзначаються обряди сімейного циклу, оскільки в їх здійсненні виникає проблема відбору та використання позитивних національних традицій – спільного й для професійної, і для самодіяльної творчості.

Чільне місце в системі обрядовості посідають календарно-виробничі обряди, які виникли на основі кращих народних традицій.

Найбільш життєво стійкими, здатними до подальшого розвитку виявляються гуманні, естетично й емоційно забарвлені форми календарної обрядовості.

“Функції виробничих свят дуже різноманітні. Сутність їх полягає у створенні емоційного впливу, який активізує психологічну готовність до праці” [1, с. 68].

“Традиційно-побутова обрядовість як складова частина культурно-історичного спадку... зберігає властиві етносу специфічні риси й функції. Вона своєрідно віддзеркалює зв'язок сьогодення з минулим, нового і старого, спільного й особливого, а разом із тим і хід конкретно-історичних перетворень у культурно-побутовому розвитку та взаємодії етносів. Цим обумовлена важливість обрядово-святкової сфери як об'єкта досліджень” [5, с. 122].

Кожен із названих обрядів-комплексів – це синкретичне дійство, у якому органічно поєднується традиційне з новим, народне з професійним.

Характерною рисою всіх календарних обрядів є їх театралізований характер. У народних обрядів цього циклу театралізованими до недавнього часу були лише зимові. Образи зими, весни, літа, осені фігурують у весняній обрядовості. Це образи-символи, які запозичилися календарними обрядами з професійного мистецтва – літератури, театру тощо.

Завдяки наявності елементів мистецтва кожний обряд має свою індивідуальність, художню символіку.

Про художній символ, який можна розглядати в трьох найзначніших визначеннях: паралелізмі, універсальності та іносказанні, – писав відомий український скульптор О. Архипенко. За його словами, символіка – це найскладніша й найважливіша з усіх психофізіологічних

дій та реакцій. “Кожне вимовлене слово, – пояснював він, – кожний жест або міміка, кожна написана літера або цифра – все це символи. Музика, мистецтво і релігія ґрунтуються на символіці” [2, с. 224]. Біблійні, міфологічні й фольклорні сюжети та персонажі, залишаючись в основі своїй образами-символами, незмінно породжували бажання до переосмислювання, висвітлення філософських загальнолюдських ідей і граней своєї епохи.

Художній символ дуже часто виявляється тривалішим за ритуальний атрибут і з відмиранням обряду зберігається як поетичний образ у піснях. Це пояснюється тим, що атрибутивна дія поза ритуальною взагалі є нейтральною за своїм значенням, вона носить сакральний характер тимчасово, тільки під час обрядового дійства. М. Попович із цього приводу зауважує, що в сучасних африканців нерідко після ритуалу священні списи та інші предмети звалюють біля входу в приміщення, як колись після демонстрації трудящих біля складу звалювали портрети членів Політбюро [12, с. 203 – 204].

Обряд, виконуючи функцію засобу опредметнення естетичного, трактується не як художній образ (бо образ – це елемент свідомості, відображення об’єкта суб’єктом), а як знак чи система знаків, які втілюють у собі художній образ. Розглядаючи знак як матеріальний носій інформації, як дещо матеріальне, наділене значенням, можна визначити обряд через матеріальний носій художньої інформації.

Обрядові символи різноманітні. Вони бувають реальними й ілюзорними, словесними, предметними, графічними, звуковими, мімічними, а також такими, що уособлюють певний обряд. Знакова форма (звуки, слова, фарби, рухи тіла й т. ін.) містить певну інформацію, яку можна передати тільки в матеріальній знаковій формі. За їх допомогою створюється відповідна емоційно-психологічна тональність, урочистість обрядових дій. Тільки за цієї умови можна досягти ефекту співпереживання серед учасників свят і обрядів. “Завдання символу – примусити людину переживати такі стани, які не можуть бути самостійними реаліями світу” [13, с. 13].

Щоб нести в собі цю інформацію, знакова форма повинна бути організованою певним чином. Ця організація форми є зовнішнім вираженням законодавчої інформації. Знак розкривається тільки тому, хто знає його значення, хто володіє його кодом (мається на увазі певний народ).

Вибір коду або, інакше кажучи, засобів і прийомів художнього втілення визначається не тільки специфікою розвитку цього народу, але й самим характером і закономірностями естетичного сприйняття.

Обряд як один із засобів опредметнення естетичного є діалектичною єдністю змісту і форми, значення та явища, яке містить це значення. Зміст обряду можна визначити через утілення в ньому образу або через об'єктивовану ідею, яка відображає дійсність у естетичній інтерпретації певного народу. Будь-який продукт естетичної об'єктивації становить єдність змісту і форми, де форма – це спосіб вираження, спосіб об'єктивації, а зміст – те, що виражається, об'єктивується. У цій єдності зміст виступає визначальним, головним моментом, форма ж наділена відносною самостійністю стосовно змісту.

Обряд як засіб опредметнення естетичного може та повинен реалізувати естетичні можливості, які закладені в ньому певним народом, тому естетичне відображення не зупиняється на етапі об'єктивації, а продовжується у формі естетичного, художнього споживання продуктів об'єктивації.

Обряд наділений істинним буттям тільки за наявності того, хто сприймає – аудиторії, народу. Він і існує з метою бути “буттям для іншого”.

Аналіз обрядової символіки й атрибутики дає можливість розкрити архаїчні уявлення. Так, в Україні образ свічки в давнину символізував сонячне світло й поживу богів, які приносять життєдайну силу землі й людині. На думку відомого дослідника народних звичаїв С. Килимника, їх запалювали “при кожній okazії чи великому святі в час обіду, а то й цілу ніч, світили обов'язково свічки – на Різдво під час Святої Вечері, на Водохрещя при куті; на Зелені свята; на Великдень; за обідом у весільний день, христинний, у часи похорону й т. д.” [9, с. 745]. А калина тривалий час символізувала дівочу цноту. Із часом вона стала своєрідним символом любові взагалі – тілесної та духовної. І стосувалось це не тільки сердець молодечих, а й значно старших людей. Кетяги калини, її врочиста небуденність потрібні були й у хвилини вічної розлуки з дорогою людиною. За народним звичаєм, саджали деревце калини на могилах неодружених хлопців та дівчат. Так символічно виражалася потреба обов'язкового зв'язку людини з потойбічним світом. Кущ калини коло хати, її грона на покуті – це не просто окраса життя, а глибинний символ духовного світу народу України, його спадщина, свідчення любові до своєї землі, поваги до своїх традицій.

Особливе символічне навантаження в українських обрядах має хліб. Хліб – це символ людської працьовитості, добробуту й щастя. Із хлібом ішли на сватання та на заручини, обмін хлібом означав згоду на весілля, обсіпання хлібним зерном – побажання здоров'я, краси й

довголіття. Про красу й значущість цього символу переконливо свідчить звичай зустрічати дорогих гостей хлібом-сіллю.

Кольори: синій, червоний, чорний, білий – теж символи. Кожен з них несе якийсь емоційне та смислове навантаження. Наприклад, чорний колір завжди символізував смуток, печаль. Це колір похоронних обрядів та звичаїв; червоний же, за переконанням народу, – символ краси, кохання. Червоний колір відігравав особливу роль у весільному оздобленні. Він домінував у вбранні молодої; червоною калиною, червоним гарусом, червоними стрічками вквітчувалися гільце й коровай, червона квітка служила весільною відзнакою молодого, старшого боярина та дружок.

Проблемі обрядових символів присвячена стаття А. Курочкіна “Рослинна символіка календарної обрядовості українців”. Автор показує зв’язок символіки календарних пісень з атрибутами, які використовуються в обрядах, і розкриває на основі аналізу обрядів їх первинний смисл.

“Багатообразність символів і знаків календарних обрядів українців, – зазначає А. Курочкін, – може бути зведена до самостійної системи, яка набуває певної етнічної своєрідності. Утворюючи окрему групу, календарні символи та атрибути разом із тим є, так би мовити, стрижнем усієї обрядово-святкової символіки традиційної культури, куди також уходять народжувальні, весільні, похоронні, лікувально-профілактичні, любовні, виробничі та інші обряди” [10, с. 138]. І далі автор продовжує: “Усезагальність, універсальність традиційної символіки засвідчують наявність загальних прийомів і принципів ритуалізації в народній культурі. Вона також є відлунням далекого минулого, коли всі види обрядовості існували нерозчленовано в межах єдиного синкретичного організму. Виходячи з того, що календарні свята найбільш давні, природно припустити, що в їх символіці відобразився найглибинніший пласт символічної творчості народних мас” [10, с. 139]. Окремо С. Курочкін виділяє символіку чисел, але особлива увага дослідника зосереджена на одному з видів народної символіки обрядових атрибутів – на рослинах. Вони “як органічний елемент матеріального середовища, що оточує людину, безумовно, належать до найбільш давніх обрядових атрибутів” [10, с. 141]. Дослідник зауважує, що “особливо потрібно відзначити широке залучення рослинних мотивів, у тому числі символів вегетативної сили й родючості, в образотворчому й прикладному мистецтві християнської Русі. Ці мотиви яскраво простежуються в архітектурній орнаментіці, книжковій мініатюрі, золотошвейних виробих, ювелірних прикрасах

тощо, причому вони виконують не тільки декоративну (естетичну), але й магічно-оберігаючу функцію” [10, с. 142 – 143].

Застосована у сфері господарських та сімейно-шлюбних відносин, рослинна символіка календарних обрядів українців проникнута ідеєю родючості. У більшості своїй атрибути рослинного походження виступають аграрними чи любовно-еротичними символами. Ці дві основні семантичні лінії часто переплітаються, причому останнє, як правило, зберігається довше.

Семантичне осмислення українцями рослин, що використовувалися в традиційній обрядовості, має багато спільного з інтерпретацією їх у інших слов'янських народів. Відмінності, що існують, пояснюються особливостями місцевої флори та культурно-історичними традиціями.

“Символічна форма об'єктивації предметів духовних почуттів (насамперед тих, які наділяються атрибутами святості) вимагає і символічної форми шанування їх предметів – чим і є ритуал, обряд, урочисті символічні діяння, поклоніння. В такі способи задовольняються вищі, духовні, світоглядні почуття людей” [7, с. 34].

Обрядові символи естетичних цінностей культури сприймаються як очевидності; завдяки безпосередній даності їх індивідам вони окреслюють межі розумної та осмисленої діяльності. Буття індивідів у культурі відбувається подібно природній “уписаності” в контекст цих очевидностей, які постають перед нами як осмислені реалії.

Обряд у специфічній формі відображає та відтворює буття народу, властиві йому матеріальні й духовні цінності. Переважно на конкретно-чуттєвому й емоційно-естетичному рівнях він закріплює та переносить у майбутнє все краще, що накопичено дійсністю. Без такого оформлення (“обряження”) духовні цінності, особливо естетичні, які існують, як правило, в абстрактному, понятійному вигляді, не можуть стати об'єктами засвоєння, їх не можна чуттєво сприйняти й усвідомити настільки, щоб вони стали нормою поведінки людей.

Література:

1. Александров В. А., Липинская В. А. Трудовые традиции и современность // Традиции в современном обществе. Исследование этнокультурных процессов. – М. : Наука, 1990. – С. 65 – 71.
2. Архипенко О. Теоретичні нотатки // Хроніка–2000. Український культурологічний альманах. – 1993. – № 7. – С. 223 – 225.
3. Бромлей Ю. В. Новая обрядность – важный компонент советского образа жизни // Традиционные и новые обряды в быту народов СССР. – М. : Наука, 1981. – С. 11-18.

4. Быченкова И. А., Сычева Л. С. Традиция как объект гуманитарного познания. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 2001. – 130 с.
5. Гаврилук Н. К., Курочкин А. В. Трансформация традиционно-бытовой календарной и семейной обрядности украинцев как отражение современных этнокультурных процессов // Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. – М. : Наука, 1990. – С. 122-127.
6. Горовой В. Н. Обрядность в зеркале времени. – Днепропетровск: Проминь, 1988. – 76 с.
7. Дорога А. Є. Естетичні виміри традицій української культури. – К. : КНПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. – 36 с.
8. Катрій Юліан. Значення традиційної християнської обрядовості для етнонаціонального розвитку України // Нар. творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 10-24.
9. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Торонто: Б. в., 1962. – Т. 3. – 768 с.
10. Курочкин А. В. Растительная символика календарной обрядности украинцев // Обряды и обрядовый фольклор. – М. : Наука, 1982. – 278 с.
11. Лосев А. Ф. Логика символа // Философия. Мифология. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 247-274.
12. Попович М. В. Рациональність і виміри людського, буття. – К. : Сфера, 1997. – 290 с.
13. Савельева М. Ю. Лекции по мифологии культуры. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 268 с.
14. Яковлев Е. Г. Эстетическое сознание, искусство и религия. – М. : Искусство, 1969.

Рецензент: кандидат філософських наук, доцент **Т. В. Кушерець**